

The use of kooshk (pavilion) during the Ghaznavid era, based on Bayhaqi history

Shahrazad Sasanpur¹

Abstract

The buildings and structures of each historical period reflect the art, knowledge, technology, skills, and lifestyle of the people of that era. Among these, royal buildings such as palaces, pavilions, and citadels hold a special place, as rulers sought to use the latest technological, scientific, and artistic achievements to transform these structures into symbols of their greatness, splendor, and lasting legacy in history and memory. This article focuses on identifying the pavilions during the reigns of Sultan Mahmud (387–421 AH) and Sultan Masoud I of Ghaznavi (421–432 AH) and examines their various uses based on the book "History of Bayhaqi." The main question addressed is: What were the uses of the pavilions during the Ghaznavid era? This exploratory research does not propose a hypothesis and was conducted using a descriptive-analytical method. The most important findings indicate that these pavilions were not only symbols of the sultans' and the government's glory, but also served various administrative, political, military, socio-cultural, religious, sports, and recreational functions.

Keywords: Use, Kooshk (pavilion), Bayhaqi History, Sultan Mahmud of Ghaznavi, Sultan Masoud I of Ghaznavi

1- Assistant Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: Sh.sasanpur@iau.ac.ir
Date received: 10.07.2025, Date of accepted: 18.11.2025

Introduction

The buildings and structures of each historical period reflect the art, knowledge, technology, skills, and lifestyle of the people of that era. Among these, royal buildings such as palaces, pavilions, and citadels hold a special place, as rulers sought to use the latest technological, scientific, and artistic achievements to transform these structures into symbols of their greatness, splendor, and lasting legacy in history and memory. This article focuses on identifying the pavilions during the reigns of Sultan Mahmud (387–421 AH) and Sultan Masoud I of Ghaznavi (421–432 AH) and examines their various uses based on the book "History of Baihaqi." The main question addressed is: What were the uses of the pavilions during the Ghaznavid era?

In this article, the use of pavilions during the Ghaznavid era refers to their various functions, including political, military, administrative, religious, and recreational purposes. Regarding the importance and necessity of the present research, such studies can assist in identifying the precise locations of historical events. By utilising these studies, the geography of historical events can be mapped, which in turn provides a foundation for new archaeological and historical research. Furthermore, in terms of research background, no independent book, article, thesis, or treatise has been compiled on the use of pavilions in the Ghaznavid era. This article has therefore been prepared based on the contents of the Baihaqi History. This work, written by Khwaja Abolfazl Muhammad bin Husayn Baihaqi (Secretary of the Divan of the Messengers for Sultan Masoud I and Sultan Abd al-Rashid of Ghaznavi), is considered one of the most renowned sources from the Ghaznavid era. It is not only a literary-historical book but also a form of social or sociological history (historical sociology). It should be noted that, as this article focuses on Baihaqi History, only the pavilions from the era of Sultan Mahmud and Sultan Masoud I of Ghaznavi have been considered.

Method and approach

This exploratory research does not aim to test a specific hypothesis; rather, it employs a descriptive–analytical approach to examine and interpret the subject in depth. The study seeks to provide a comprehensive understanding of the phenomenon through observation, description, and contextual analysis, rather than through experimental or inferential testing.

Findings and Results

The Ghaznavid dynasty (351–582 AH; 926–1186 AD) was established in the 4th century AH in the eastern regions of Iran and Greater Khorasan. Following his various conquests, especially in India, Sultan Mahmud not only transferred artisans and artists from these regions to Ghazni (the capital), but also used the rich spoils of these conquests to create a global image for himself and his successors by constructing magnificent buildings. This practice continued during the reigns of his successors, including Sultan Masoud I and Sultan Masoud III.

The type of urban space and building construction in the Ghaznavid era had roots in the recent past. With the formation of the Samanid state in Transoxiana, following a renaissance in literary and artistic fields and the creation of the "Khorasani style", a new form of urban planning began in Iran. Typically, a large square was first built for urban spaces, then a government palace, divans, a grand mosque, and a bazaar were constructed around it. This pattern was common not only in the Ghaznavid

era but also for centuries afterwards in Iran, and the same approach was followed in the construction of pavilions. Unlike the palace, which was considered a state, ceremonial, and official space, the pavilion provided informal and private spaces for the kings and other members of the royal family and had various uses.

The article is divided into two parts. The first part addresses the identification and introduction of the pavilions from the era of Sultan Mahmud and Sultan Masoud I of Ghaznavi, while the second part focuses on the functions of these pavilions. Pavilions (palaces) are regarded as some of the most significant ancient and artistic works of the Ghaznavid era, as the Ghaznavid sultans maintained palaces and gardens in the major cities of their realm. Although their construction involved considerable expense, the spoils acquired from the conquests of India enabled the sultans to build various structures, including pavilions. The principal common feature of Ghaznavid-era pavilions was their location in gardens with water sources, and they typically featured distinctive designs and decorations. The most important pavilions discussed in this article date from the reigns of Sultan Mahmud and Sultan Masoud I of Ghaznavi, and, considering the geographical and urban contexts in which they were constructed, are:

Pavilions of the city of Ghazneh: This city was the capital of the Ghaznavids; therefore, most pavilions from that period were built there. The most important included "Kooshk Mahmudi", which was also known by other names such as "Kooshk Kohan Mahmudi", "Kooshk Shah", "Kooshk Dolat", "Kooshk Kohan Mahmudi Zavali", and "Kooshk Kohan Pedar". "Kooshk Nomsaudi" belonged to Sultan Masoud I of Ghazni and featured a garden decorated with "Khanek Bahari" for dining, another house called "Khane Zarrin", a square, and a plain called "Shahbahar" or "Shah Bahar". In addition, "Kooshk Sepid" or "Sefid" was also located in the city of Ghazni, where the Ghaznavid sultans sometimes stayed.

Bost City Pavilions: One of the most important pavilions in this city was the "Lashgari Bazaar Pavilion" or "Asgari Bazaar", the initial construction of which began during the time of Sabuktigin Ghaznavi. The first Ghaznavid sultans built a large complex of palaces and other buildings at this site. The Lashgari Bazaar complex included a large square, a palace, a large central courtyard with several side courtyards, a mosque, gardens, smaller pavilions, and several private buildings. The "Dasht-e-Lagan Pavilion", located in the Bost area, was also known by various names such as Yakan, Negar, Bekan, Bakar, and Langan. It featured very pleasant buildings and spaces, including gardens, buildings, small houses, and a lawn that was used for the sultans' hunting ceremonies in its garden.

Kooshk of Balkh: The most important kooshk of Sultan Mahmud and Masoud I of Ghaznavi in Balkh was the "Kooshk of Der Abdul Ali", some of whose buildings were constructed by Sultan Mahmud of Ghaznavi. This complex even included a shop, a corridor, and a gate. Sultan Masoud I of Ghaznavi also added new buildings and made alterations to it.

Pavilions of the city of Nishapur: The most important pavilion in Nishapur was the pavilion (palace) of Shadikh, built during the reign of Abdullah ibn Tahir in Khorasan. This pavilion was originally a large garden, within which Abdullah ibn Tahir constructed a palace that remained in use during the reigns of the Saffarids, Samanids, Ghaznavids, and even the Seljuks. During the Ghaznavid period, Hasank Vazir also had a palace in this garden, which Bayhaqi referred to as the "Shadikh Hasanaki Garden". After killing Hasank Vazir, Sultan Masoud I confiscated this property for the

accommodation of official guests. In addition, Sultan Masoud added a pavilion in Shadikh with very beautiful buildings, small houses, a gate, a square, and aqueducts that had not existed before.

The second part of this article focuses on the use of pavilions during the Ghaznavid era. According to information from the book *Tarikh-e-Bayhaqi*, it is concluded that these pavilions were not only symbols of the sultans' and government's glory, but also served various other purposes. For example, the "Old Mahmudi" pavilion in Ghazni had administrative functions (establishing the court and holding public gatherings), religious functions (serving as the sultan's residence during the months of Sha'ban and Ramadan), socio-cultural functions (hosting the purification ceremony of the princes), and recreational functions (drinking alcohol). "Kooshk-e-No-Masudi", the main palace of Sultan Masoud I of Ghazni, also had political functions (enthronement ceremonies, holding bar ceremonies, organising banquets and meals), military functions (meeting soldiers in Dasht-e-Shah Bahar), socio-cultural functions (holding the Mehregan festival), religious functions (the sultan's residence during Sha'ban and Ramadan and hosting Eid al-Fitr and Eid al-Adha festivals), and recreational functions (such as drinking alcohol). "Kooshk-e-Dar-e-Abd al-Ali" in Balkh had political functions (receiving the envoy of the Caliph of Baghdad), administrative functions (forming the court), religious functions (the sultan's residence during the month of Muharram), and recreational functions (resting before hunting ceremonies). "Kooshk-e-Sepid" was used for sports such as archery and shooting, while "Dasht-e-Lagan" was used for sports and recreation, including hunting ceremonies. Consequently, the uses of the "Old Mahmoudi", "New Masoudi", and "Dar-e Abd al-Ali" pavilions were similar, but the "White" and "Dasht-e-Lagan" pavilions had distinct and specific functions.

Conclusion

The most important findings indicate that these pavilions were not only symbols of the sultans' and the government's glory, but also served various administrative, political, military, socio-cultural, religious, sports, and recreational functions.

Bibliography

- Ebn-e Hawqal (1366), *Safarname-ye Ebn-e Hawqal* (Iran dar Surat al-Arz), tarjome-ye Jafar Sha'rar, Tehran, Amir Kabir, chap-e dovom.
- Ebn-e Vazeh Ya'qubi, Ahmad ben Abi Ya'qub (1381), *al-Boldan*, tarjome-ye Ebrahim Ayati, Tehran, Elmi-Farhangi, chap-e chaharom.
- Bosworth, Cleford Edmond (1378), *Tarikh-e Ghaznavian*, tarjome-ye Hassan Anousheh, jeld-e aval va dovom, Tehran, Amir Kabir, chap-e dovom.
- Beyhaqi, Abolfazl Mohammad ben Hossein (1375), *Tarikh-e Beyhaqi*, be tashih-e Ali Akbar Fayyaz, ba moghadame va fehrefest-e loghat-e Mohammad Jafar Yahaqqi, Mashhad, Daneshgah-e Ferdowsi, jeld-haye 5 ta 10, chap-e sevvom.
- Parviz, Abbas (1363), *Tarikh-e Deylameh va Ghaznavian*, Tehran, Elmi, chap-e dovom.
- Habibi, Seyyed Mohsen (1375), *Az Shar ta Shahr – Tahlili Tarikhi az Mafhoom-e Shahr va Simaye Kalbadi-ye an Tafakkor va Ta'assor*, Tehran, Daneshgah-e Tehran, chap-e aval.
- Zarrinkoob, Abdolhossein (1371), *Tarikh-e Mardom-e Iran az Payan-e Sasanian ta Payan-e Al-e Buyeh*, jeld-e dovom, Tehran, Amir Kabir, chap-e sevvom.

- Frye, R.N. (1363), "Dore-ye Avval-e Ghaznavi," Tarikh-e Iran az Eslām ta Saljuqian (Tarikh-e Iran-e Cambridge), tarjome-ye Hassan Anousheh, jeld-e chaharom, Tehran, Amir Kabir, chap-e aval.
- Gardizi, Abusa'id Abdolhay ben Zahak ben Mahmoud (1363), Tarikh-e Gardizi, be tashih-e Abdolhay Habibi, Tehran, Donyay-e Ketab, chap-e aval.
- Maqdisi, Abu Abdollah Mahmoud ben Ahmad (1363), Ahsan al-Taqaṣim fi Ma'refat al-Aqalim, tarjome-ye Ali Naqi Monzavi, bakhsh-e dovom, Tehran, Sherkat-e Mo'alefan va Motarjeman-e Iran, chap-e aval.

کاربری کوشک‌های عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی^۱

شهرزاد ساسان پور^۲

چکیده

بناها و ساختمان‌های هر دوره تاریخی، بازتابی از هنر، دانش، فناوری، مهارت و سبک زندگی مردمان آن دوره به شمار می‌روند. در این میان بناهای سلطنتی از قبیل کاخ‌ها، کوشک‌ها و ارگ‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند، زیرا صاحبان قدرت تلاش می‌کردند تا با بهره‌گیری از آخرین دستاوردهای فناورانه، علمی و هنری، این بناها را به نمادهایی برای نمایش عظمت، شکوه و ماندگاری خود در تاریخ و ذهن‌ها تبدیل کنند. محور کلیدی و مسئله اصلی مقاله حاضر، شناسایی کوشک‌های دوران حکومت سلطان محمود (۴۲۱-۳۸۷ ه.ق) و سلطان مسعود اول غزنوی (۴۳۲-۴۲۱ ه.ق) است که با تکیه بر «تاریخ بیهقی»، به بررسی کاربری‌های مختلف آنها پرداخته شود. سؤال اصلی مقاله حاضر این است که کوشک‌های عصر غزنوی دارای چه کاربری‌هایی بودند؟ مقاله با استفاده از روش تاریخی مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که کوشک‌های مورد نظر هم نمادی از شکوه سلاطین و دستگاه حکومتی و هم دارای کاربری‌های مختلف اداری (تشکیل دیوان)، سیاسی (همانند مراسم به تخت‌نشینی سلطان، بارعام و برپایی خوان)، نظامی (سان دیدن از سپاهیان)، اجتماعی-فرهنگی (برگزاری جشن‌ها)، مذهبی (اقامت سلطان در ماه‌های شعبان و رمضان، برگزاری مراسم اعیاد فطر و اضحی)، ورزشی (مراسم شکار) و تفریحی (باده‌نوشی) بودند.

واژه‌های کلیدی: کاربری، کوشک‌ها، تاریخ بیهقی، سلطان محمود غزنوی، سلطان مسعود اول غزنوی

۱- ساسان پور، شهرزاد (۱۴۰۴)، کاربری کوشک‌های عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، ص ۱-۱۹.

۲- استادیار گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: Sh.sasanpur@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷

مقدمه

در قرن چهارم ه.ق، سلسله غزنویان (۳۵۱-۵۸۲ ه.ق ۹۲۶-۱۱۸۶م) در نواحی شرقی ایران و خراسان بزرگ تأسیس شد. سلطان محمود در خلال فتوحات مختلف خود، به خصوص در هند، صنعتگران و هنرمندان این منطقه را به غزنه (پایتخت) منتقل کرد؛ همچنین با استفاده از غنائم سرشار از این فتوحات، به ساخت بناهای بسیار باشکوه اقدام نمود تا چهره‌ای جهانی به خود و جانشینانش ببخشد. این روند در دوران حکومت جانشینان وی از جمله سلطان مسعود اول و سلطان مسعود سوم، نیز تداوم یافت. نوع فضای شهری و ساخت ابنیه در عصر غزنویان ریشه در گذشته‌ای نه‌چندان دور داشت، زیرا با تشکیل دولت سامانیان در ماوراءالنهر، پس از ایجاد نوزایی در حوزه ادبی و هنری و شکل‌گیری «سبک خراسانی»، یک الگوی جدید از شهرسازی در ایران آغاز شد. در این الگو، ابتدا یک میدان بزرگ برای فضاهای شهری ساخته می‌شد و سپس در اطراف آن کاخ حکومتی، دیوان‌ها، مسجد جامع و بازار بر پا می‌گردید (حبیبی، ۱۳۷۵: ۶۶). این الگو نه‌تنها در دوران غزنوی بلکه قرن‌ها پس‌از آن نیز در ایران رایج بود. در ساخت کوشک‌ها نیز از همین الگو پیروی می‌شد. کوشک، برخلاف کاخ که فضای دولتی، تشریفاتی و رسمی داشت، فضایی غیررسمی و خصوصی برای شاهان و سایر اعضای خاندان سلطنتی فراهم می‌کرد و دارای کاربری‌های مختلفی بود. در مقاله حاضر، منظور از کاربری کوشک‌های عصر غزنوی، موارد استفاده‌ای است که این اماکن با توجه به شاخص‌های سیاسی، نظامی، اداری، مذهبی، تفریحی و غیره داشته‌اند. سوال محوری مقاله حاضر این است که کوشک‌های عصر غزنوی دارای چه کاربری‌هایی بودند؟ مطالعاتی از این دست می‌تواند به موقعیت‌یابی یا مکان‌یابی دقیق رخدادهای تاریخی کمک کند. همچنین با بهره‌گیری از این مطالعات می‌توان جغرافیای رخدادهای تاریخی را ترسیم کرد که به نوبه خود می‌تواند زمینه‌ای برای پژوهش‌های نوین باستان‌شناسی و تاریخی فراهم آورد. درباره کاربری کوشک‌های عصر غزنوی تا کنون کتاب، مقاله، پایان‌نامه و رساله مستقلی نوشته نشده و این مقاله با توجه به مطالب مندرج در تاریخ بیهقی تدوین شده است. این کتاب، اثر خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی (دبیر دیوان رسالت سلطان مسعود اول و سلطان عبدالرشید غزنوی) از مشهورترین منابع عصر غزنویان است که نه‌تنها یک کتاب ادبی-تاریخی، بلکه نوعی تاریخ اجتماعی یا تاریخ جامعه‌شناختی (جامعه‌شناسی تاریخی) نیز محسوب می‌شود. از آنجایی‌که تکیه این مقاله بر تاریخ بیهقی است، منحصراً کوشک‌های دوران سلطان محمود و سلطان مسعود اول غزنوی مورد توجه قرار گرفته‌اند.

۱. کوشک‌های عصر غزنوی

از مهم‌ترین آثار باستانی و هنری دوره غزنویان، کوشک‌های (کاخ‌های) آن است. سلاطین غزنوی «در هریک از شهرهای مهم قلمرو خود کاخ‌ها و باغ‌هایی داشتند» (باسورث، ۱۳۷۸: ۱/۱۳۹)؛ به خصوص آن‌که در این عصر، چهار ناحیه کشاورزی اطراف غزنه، نوغ، خمار، لمغان و شاه بهار، به‌عنوان اقطاع‌های ترکان و احفاد آنان اختصاص داشت (همان: ۴۰). این موضوع دست آنها را برای برپایی ابنیه مختلف بازمی‌گذاشت و به همین دلیل، بناهای بسیاری از سوی سلاطین غزنوی، از جمله کوشک‌های مختلف ساخته شدند. لازم به ذکر است که ساخت و نگهداری بناها و قصرهای سلطانی هزینه‌های سنگینی به بار می‌آورد «که برخی از آنها هزینه نگهداری‌شان هم به رعایا تحمیل می‌شد»، (زرین‌کوب ۱۳۷۱: ج ۲، ۲۷۲)، هرچند که غنائم ناشی از فتوحات سلطان محمود غزنوی در هند نیز بخش دیگری از این مخارج را تأمین می‌کرد. اساسی‌ترین ویژگی مشترک کوشک‌های عصر غزنوی این است که آن‌ها «را در باغ‌ها می‌ساختند و با جدول‌بندی‌های ظریف و زیبا، در آنها آب جاری می‌کردند، و به نظر می‌آید که

ساختمان‌های بزرگ یا کوشک‌های تنها بودند یا گروهی از خانه‌های مسکونی که مطابق طرح‌های معینی آرایش و ترتیب می‌یافتند... و تمام روایات پیکرتراشی و نگارگری را وسیله اصلی تزیین بنا ذکر می‌کنند» (فرای، ۱۳۶۳: ج ۴، ۲۹۸).

مهم‌ترین کوشک‌های عصر غزنوی که در مقاله حاضر مورد بحث قرار گرفته‌اند عبارتند از: کوشک لشکری بازار، کوشک کهن محمودی، کوشک نو مسعودی، کوشک سپید، کوشک دشت لگان، کوشک در عبدالاعلی و کوشک (کاخ) شادپاخ. در ادامه، کوشک‌های مزبور با توجه به شهری که در آن قرار داشتند، بررسی خواهند شد.

۱-۱. کوشک‌های شهر غزنین

درباره شهر غزنین در کتب جغرافیایی و تاریخی مطالب بسیاری به چشم می‌خورد، از جمله این‌که: «قصبه‌ای است نه‌چندان بزرگ، ولی دل‌باز و پر نعمت است... شهرک‌های مهم دارد... یکی از باراندازهای خراسان و انبارهای سند بشمار است... در دو بخش است، قلعه‌ای در میان شهر است و جای سلطان در آن است. جامع در سمت قبله با چند بازار در شهر است، بازارهای دیگر و خانه‌ها در ربض بیرون هستند... و مردم ثروتمند» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۴۳-۴۴۲). در دوران حکومت سامانیان منطقه غزنین در دست ترک‌ها (منظور غزنویان) قرار داشت (همان، ۴۹۳) و تا آن زمان آباد بود؛ به گونه‌ای که ابن حوقل در این خصوص چنین آورده است: «در سراسر این نواحی و نیز شهرهایی که در نواحی بلخ است، غزنه از حیث ثروت و تجارت برتر است زیرا در دهانه هند قرار دارد، اما این شهر به سال ۳۵۵ هـ. ق که آلبتکین حاجب بدانجا آمد و آنجا را لشکرگاه ساخت، دگرگون شد» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۳).

شهر غزنین در دوران غزنویان عنوان «دارالاماره» و پایتخت را به خود اختصاص داد؛ زیرا در عصر مزبور بیشترین کوشک‌های عصر غزنوی در غزنین ساخته می‌شدند که مهم‌ترین آن به قرار زیر است.

۱-۱-۱. کوشک محمودی

این کوشک که در عصر غزنوی به نام‌های دیگری از جمله «کوشک کهن محمودی» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۸/ ۵۳۰، ۵۲۷)، «کوشک شاه» (همان، ۷، ۳۲۴)، «کوشک دولت» (همان: ۷/ ۳۷۴-۳۳۵)، «کوشک کهن محمودی زاولی» (بیهقی ۱۳۷۵: ۷/ ۴۷۰)، «کوشک کهن پدر» (همان، ۸/ ۵۳۰) و «کوشک دولت» (همان، ۷/ ۳۳۵) مشهور بود، در درون شهر غزنین قرار داشت. با دقت در نوشته‌های بیهقی می‌توان این نکته را به خوبی دریافت که مکان این کوشک با مکان «باغ محمودی» که آن نیز در غزنین قرار داشت، متفاوت بود. برای روشن‌تر شدن این نکته، به دو نقل قول از بیهقی استناد می‌شود. در سال ۴۲۲ هـ. ق سلطان مسعود اول پس از زیارت مقابر (جدش) امیر سبکتگین و (پدرش) سلطان محمود غزنوی در افغان شال، «به کوشک دولت بازآمد... سپس به باغ محمودی رفت» (همان، ۱۳۷۵: ۷/ ۳۳۵). همچنین بار دیگر سلطان مسعود در ماه جمادی الاخر سال ۴۲۳ هـ. ق «در کوشک محمودی... مقام کرد و نیمه این ماه به باغ محمودی رفت» (همان، ۴۵۵). کوشک مزبور از چنان اهمیتی برخوردار بود که به قول بیهقی: «سرای امارت است به غزنین» (همان، ۴۵۵). کوشک کهن محمودی نیز براساس نوشته‌های بیهقی دارای، صفتی بود که سلطان مسعود به ندیمان خود در آن بار می‌داد (همان، ۸/ ۵۲۷). از سوی دیگر، این کوشک دارای اتاق‌های بسیاری بود؛ به طوری که در سال ۴۲۸ هـ. ق پس از ورود غلامیان انوشنگین خاصه خادم از شهر مرو به همراه خمارتکین، سلطان مسعود دستور داد «تا غلامان وثاقتی را جدا در کوشک کهن محمودی فرود آورند و نیکو بداشتند» (همان، ۸/ ۶۸۹). سرانجام در سال ۴۲۹ هـ. ق در آستانه تکمیل ساخت «کوشک نو مسعودی»، سلطان مسعود «به کوشک کهن محمودی فرود آمد و یک هفته بیود چندان که کوشک نو را جامه افکندند و آذین‌ها بستند» (همان، ۸/ ۷۰۴)

۲-۱-۱. کوشک نو مسعودی

این کوشک که به دستور سلطان مسعود اول غزنوی ساخته شد نیز در شهر غزنین قرار داشت. مراحل ساخت این کوشک در سال ۴۲۹ ه.ق به پایان رسید و نقشه بنای آن را سلطان مسعود شخصاً طرح کرده بود، چنان‌که بیهقی در این باره آورده است: «و چنین کوشک نشان ندهند هیچ جای و هیچ پادشاه چنین بنا نفرمود و همه به دانش و هندسه خویش ساخت و خط‌های او کشید به دست عالی خویش که در چنین ادوات خصوصاً در هندسه آیتی بود و این کوشک به چهار سال برآوردند، عبدالملک نقاش مهندس به هندسه گفت: هفت بارهزارهزارنشته دارم که نفقات شده است» (همان، ۸/ ۶۵۲)، به عبارتی، هزینه ساخت این کوشک «بیش از هفت میلیون درهم» بود (زرین کوب، ۱۳۷۱: ۲/ ۲۷۳-۲۷۲).

بیهقی (۱۳۷۵: ۸/ ۶۵۲) در ادامه می‌نویسد: «و امروز این کوشک عالمی (عالی) است. هرچند بسیار خلل افتاده است». مهم‌ترین عامل ویرانی این کوشک با نوع مصالح به کاررفته در آن مرتبط بود؛ زیرا «قسمت عمده این بنا از خشت خام بود، تنها در پی این بنا سنگ به کاربردند و آجر تنها در دیوارهای کوتاه‌تر و تزیین و مرمر فقط برای کتیبه‌ها به کار می‌رفت؛ اما طلا و دیگر مصالح فاخری که از هند غارت می‌گردید در ساختمان این کاخ‌ها... نیز به کار می‌رفت. پیکره‌ها و تندیس‌های هندی که در سال‌های اخیر در غزنه یافته شد، شاید حاکی از آن است که غزنویان این تندیس‌ها را به یادگار پیروزی در جنگ در کاخ‌های خود نصب می‌کرده‌اند» (عتبی، ۲/ ۳۰۰-۲۹۰ به نقل از باسورث ۱۳۷۸: ۱/ ۱۴۰). با این وجود ساخت بناهای مختلف در این کوشک تداوم داشت، چنان‌که بیهقی در این خصوص چنین آورده است: «گواه بناها و باغ‌ها بسنده باشد و بیست سال است تا زیادت‌ها می‌کنند بر بناها و در بناهای آن نیز چند چیز نقص افتاده است» (بیهقی ۱۳۷۵: ۸/ ۶۵۳-۶۵۲).

به نظر می‌رسد این کوشک بسیار وسیع بوده، زیرا در سال ۴۲۷ ه.ق که ساختمان آن به اتمام رسید سلطان مسعود به آنجا رفت «و به استقصاء بدید و نامزد کرد خانه‌های کارداران را و وثاق‌های (اتاق‌ها) غلامان سرایی را و دیوان‌های وزیر و عارض و صاحب دیوان رسالت و وکیل را» (همان، ۸/ ۶۵۲). علاوه بر این از جمله بناهای درونی کوشک نو مسعودی، صَفَه آن بود (همان، ۸/ ۶۸۸) چنانکه در مراسم افتتاح «کوشک نو مسعودی»، به فرمان سلطان مسعود «تخت زرین و بساط مجلس خانه را در صَفَه بزرگ سرای نو بنهادند و کوشک را بیاراستند» (همان، ۹/ ۷۱۳). صَفَه مزبور دارای آرایه‌هایی بود، برای نمونه «این صَفَه را به قالی‌ها و دیبای‌های رومی بزرگ، بوقلمون بزرگ بیاراسته بودند و سیصد و هشتادپاره مجلس (خانه) زرینه نهاده هر پاره یک گز دراز و گزی (کمتر از یک گز) خشک‌تر پهنا و بر آن شمامه‌های کافور و نافه‌های مشک و در پیش تخت اعلی پانزده پاره یاقوت رُمانی و بدخشی و زُمرد و مروارید و پیروزه... و درون صَفَه بر دست راست و چپ تخت ده غلام بود...» (همان، ۹/ ۷۱۴). بیهقی (۹/ ۷۱۷) در ادامه ضمن اشاره به برپایی مجلس بار در «کوشک نو» می‌نویسد: «و اعیان ولایت‌داران و بزرگان را بدان صَفَه بزرگ نشانند». وی (همان، ۷۱۵). در جای دیگر آورده است: سلطان مسعود «تا نزدیک نماز پیشین نشسته بود در صَفَه بزرگ کوشک نو».

هم‌چنین این کوشک دارای سرایی بود، چنان‌که بیهقی (ج ۸، ۶۸۸) در خلال توصیف مراسم عید فطر سال ۴۲۸ ه.ق در این خصوص چنین آورده است: «و در آن سرای بزرگ چندین رده (غلامان سرایی) بایستادند». هم‌چنین وی ضمن شرح نشستن سلطان مسعود بر تخت نو، پس از توصیف تخت و تاج وی (۹/ ۷۱۶-۷۱۵) که در درون صَفَه قرار داشت، چنین نگاهشته است: «و در میان سرای دو رسته غلام بود یک رسته نزدیک دیوار ایستاده و یک رسته در میان سرای فرو داشته... و مرتبه‌داران ایستاده و بیرون سرای پرده بسیار درگاهی ایستاده و حشر همه با سلاح». علاوه بر این، کوشک نو مسعودی دارای باغی بود که در درون آن یک «خانه بهاری» وجود داشت که برای صرف غذا و برپایی خوان از آن استفاده می‌شد. از سوی دیگر، این کوشک دارای بنای دیگری به نام «خانه زرین» بود (همان، ۸/ ۶۸۹). کوشک نو مسعودی دارای میدان و دشتی به نام «شابهار» و یا «شاه بهار» نیز بود.

شاه بهار به معنی معبد شاهی است و به این نام در افغانستانِ قدیم، معابد فراوان موجود بود، از آن جمله دشتی وسیع در نزدیکی های غزنه به این نام بود که شاید وقتی معبد شاهی هم در آن وجود داشته است. اکنون این نام به شکل «شِیبا» در جنوب غربی غزنه بر دشتی باقی مانده است» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۰۳). دشت شاه بهار که در منابع به صفت «لاله ستا» توصیف شده، مکانی سرسبز در نیم فرسنگی شهر غزنین بود که در اطراف آن نوعی امرود (گلابی بسیار درشت) به عمل می آمد که شهرت زیادی داشت. احتمالاً این دشت از اعصار کهن مورد استفاده قرار می گرفته و سلطان مسعود، کاخ جدیدی به جای کاخ قدیمی پدرش در آنجا بنا کرده است (باسورث ۱۳۷۸: ۱/ ۱۲۲؛ همان: ۲/ ۳۴۹). به نظر می رسد پیش از آن که کوشک نومسعودی افتتاح شود، «دشت شابهار» که مکان ساخت این کوشک بوده برای برخی مراسمها مورد استفاده قرار می گرفته است، چنان که در سال ۴۲۲ ه. ق «امیر (سلطان مسعود) برنشست و بدشت شابهار آمد با بسیار مردم» (بیهقی ۱۳۷۵: ۷/ ۳۵۴).

هم چنین این کوشک داری یک میدان بزرگ مزین به خضراء (چمن زار) نیز بود (همان، ۸/ ۶۸۹) چنان که سلطان مسعود در روز چهارم ماه رمضان سال ۴۲۹ ه. ق «تا نزدیک نماز پیشین نشسته بود در صغه بزرگ کوشک نو و هر کاری رانده و پس برخاسته بر خضراء شد» (همان، ۹/ ۷۱۷). علاوه بر آن کوشک مسعودی دارای باغها (همان، ۸/ ۶۵۳) و یک دکان (منظور سکو) نیز بود، چنان که بیهقی در این خصوص آورده است پس از آنکه سلطان مسعود در سال ۴۲۲ ه. ق به دشت شابهار آمد «بر آن دکان ایستاد ...» (همان، ۷/ ۳۵۴). علاوه بر بناهای ذکر شده، کوشک مزبور در اندرون وسایل و تزئیناتی داشت، از جمله «تخت زرین و بساط و مجلس خانه که امیر (سلطان مسعود) فرموده بود و سه سال بدان مشغول بودند و بیش از این» (همان، ۹/ ۷۱۲). همچنین کوشک مزبور دارای تخت مجللی نیز بود که: «همه از زر سرخ و تمثالها و صورتها چون شاخ نبات از وی برانگیخته و بسیار جوهر درو نشانده، همه قیمتی و دارافزین تا برکشیده همه مکمل به انواع گوهر و شاد روانکی دیبای رومی به روی تخت پوشیده و چهار بالش از شوسه زربافته و ابریشم آکنده، مصلی و بالشت، پس پشت و چهار بالش دوبرین دست و دو بر آن دست» (همان، ۸/ ۷۱۳). از سوی دیگر در این کوشک تاجی باشکوه را در بالای تخت برای سلطان مسعود تعبیه کرده بودند، به این صورت که: «زنجیری زراندود از آسمان خانه صغه آویخته تا نزدیک صغه تاج و تخت و تاج را در او بسته و چهار صورت رویین ساخته بر مثال مردم و ایشان را عمودهای انگیخته از تخت استوار کرده، چنان که دست تا ببازیده و تاج را نگاه می داشتند و از تاج برسر رنجی نبود که سلسلهها و عمودها آن را استوار می داشت» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۸/ ۷۱۴-۷۱۳). این تاج که از جنس طلا و مرصع به جواهرات قیمتی بود در حدود «هفتاد من» وزن داشت (پرویز، ۱۳۶۳: ۳۳۸). گفتنی است که پیش از آن که تخت زرین این کوشک آماده گردد «امیر به صغه بزرگ به سرای نو بنشست بر تختی از چوب که هنوز تخت زرین ساخته نشده بود» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۸/ ۶۸۸).

۱-۱-۳. کوشک سپید

کوشک سپید یا سفید در شهر غزنین قرار داشت و در پاره ای از مواقع سلاطین غزنوی در آن اقامت می کردند، برای نمونه در ماه رجب سال ۴۲۴ ه. ق سلطان مسعود «به کوشک سپید رفت با هفت تن از خداوندزادگان و مقدمان و حُجاب و اقربا، و یک هفته در آنجا ماند...» (همان، ۷/ ۴۶۰).

۱-۲. کوشکهای شهر بُست

در برخی از منابع جغرافیایی و تاریخی، بُست را از نواحی ایالت سیستان محسوب کرده اند (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۴۷). بُست در میان دونه‌ر قرار داشت و دارای آب و هوای ملایم، روستاهای بسیار، جامع و بازارها در ربض بیرونی بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۴۳).

بُست همانند غزنین در دوران سامانیان تحت تسلط ترک‌ها (منظور غزنویان) بود (همان، ۲/ ۴۹۳). این منطقه «پس از زرنگ بزرگ‌ترین شهر سیستان (بود) و شهری وبایی... و مردم آن... جوانمرد و توانگر... و با هند تجارت (داشتند) و در آنجا خرما وانگور فراوان به دست (می‌آمد)» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۵۶). سلاطین غزنوی در این شهر کوشک‌هایی برپا نمودند که در ادامه به آن پرداخته شده است.

۱-۲-۱. کاخ لشکری بازار

کوشک بسیار مهمی که در آغاز قرن ۵ ه. ق. ۱۱-م ساخته شد «کاخ لشکری بازار» بود که مقدسی در خصوص آن چنین نوشته است: بر هیرمید (هیرمند) پلی با قایق تا نزدیک جای در هم شدن دو نهر ساخته‌اند در نیم فرسنگی سمت غزنین «شهر ماندی» به نام عسکر هست که جایگاه سلطان است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۴۳). این مکان در نیم فرسنگی بُست به سمت غزنه و «بر کران رود هیرمند قرار داشت، همان است که ما امروزه آن را به نام «عسگری بازار» می‌شناسیم و سلاطین نخستین غزنوی مجموعه وسیعی از کاخ‌ها و ابنیه دیگر در آنجا برآورده بودند» (باسورث، ۱۳۷۸: ۱/ ۴۵۳). بدین ترتیب از یک‌سو این منطقه قبل از دوران غزنویان وجود داشته و از سوی دیگر به نظر می‌رسد کارهای ساختمانی کاخ لشکری بازار «در قلعت بُست کنونی از زمان سبکتگین آغاز شده بود. این لشکرگاه در (دشت چوگان) بُست را به محمود می‌پیوند و مسعود (سلطان مسعود اول) بناهایی بر آن افزود» (همان: ۲/ ۱۳۹).

مجموعه لشکری بازار، دارای یک میدان بزرگ، کاخ، یک حیاط مرکزی بزرگ و مشتمل بر چند حیاط فرعی، یک مسجد، باغ‌ها، کوشک‌های کوچک‌تر، چند ابنیه شخصی و... بود. به عبارت دیگر «واحد بزرگ این مجموعه حیاط وسیعی است که چهار ایوان در اطراف آن برآورده‌اند... که شامل عناصر بدیعی است که از آن جمله راهروهای داخلی چلیپا وار» است (فرای، ۱۳۶۳: ۴/ ۲۹۹). در واقع، نقشه این کاخ عبارت است از: طرح یک حیاط با چهار سر در (چهار ایوانی) که هریک بر بالای یکی از دیوارهای آن قرار گرفته‌اند و دارای طاق‌نما، طاق‌های نوک‌تیز و گنبد‌هاست. به عبارت دیگر پلان این کاخ به صورت «دیوارهایی که حیاط مستطیل شکل را که هر ضلع آن دارای ایوانی است، احاطه می‌کردند» (باسورث، ۱۳۷۸: ۲/ ۳۸۷).

از مهم‌ترین تزیینات این کاخ علاوه بر گچ‌بری‌ها «تعداد قابل توجهی از نقاشی‌های روی دیوار تالار بارعام... (است) که چهل و پنج نفر از نگهبانان سلطان را به طور سه‌بعدی نمایش می‌دهد... که تاریخ این نقوش به دوره اول غزنوی مربوط است» (همان، ۱/ ۱۰۲). علاوه بر آن در دوران حکومت سلطان محمود و سلطان مسعود اول غزنوی نوعی سبک معماری که در آن مرمر و تزیینات منقوش به کار می‌رفت، توسعه یافت (همان، ۱/ ۱۳۴) که از این سبک در کاخ لشکری بازار نیز استفاده شده است. کاخ لشکری بازار همانند اغلب کاخ‌های عصر غزنوی از آجر پخته ساخته شده بود. سرانجام، مبارزات میان جانشینان سلطان مسعود غزنوی با سلاطین غوری و حملات آنان به بُست «موجب رها ساختن نهایی مجموعه ابنیه غزنوی در لشکری بازار... گردید» (باسورث، ۱۳۷۸: ۲/ ۴۲۰).

۱-۲-۲. کوشک دشت لگان

کوشک دشت لگان که به نام‌های مختلفی از جمله یکان، نگار، بکان، بکار و لنگان نیز مشهور بود (بیهقی ۱۳۷۵: ۸/ ۶۸۱) «از بُست بر یک فرسنگی» (همان، ۶۵۹) قرار داشت و به عبارتی در نزدیکی شهر بُست در خراسان بزرگ قرار گرفته بود. در پاره‌ای از مواقع که سلطان مسعود اول به نواحی تگیناباد و یا بُست می‌رفت، در این کوشک اقامت می‌نمود؛ چنان‌که وی در سال ۴۲۵ ه. ق.

(همان، ۵۵۸) و بار دیگر در سال ۴۲۸ ه.ق (همان، ۶۸۱) مدتی در آن کوشک اقامت نمود. این کوشک بناها و فضای بسیار دلنشینی داشت؛ زیرا «آنجا زیادت کرده بودند از باغ‌ها و بناها و سراپچه‌ها» (همان، ۵۵۸). با توجه به این نوشته بیهقی که «باغ... که پیش کوشک است» (همان، ۶۵۹) مشخص می‌شود که کوشک در لگان در محوطه یک باغ قرار داشته که دارای خضراء (چمن زاری) نیز بوده که در مراسم شکار در باغ مزبور «امیر (سلطان مسعود) بر خضراء بنشست (نشسته) و تیر می‌انداخت» (همان، ۶۵۹).

۳-۱. کوشک در عبدالاعلی (واقع در بلخ)

از شهر بلخ در کتب جغرافیای تاریخی توصیفات بسیاری شده است، از جمله این که «بزرگ‌تر خراسان است... و وسط خراسان» (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۵۲-۵۱). پاره‌ای از جغرافی دانان مسلمان آن را از «ناحیت‌های طخارستان» دانسته‌اند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۱). همچنین نام این شهر، «در کتاب‌های باستانی بلخ تابناک بوده است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۴۳۹). همچنین بلخ در دوران سامانیان «از زیبایی و ثروت در همه سرزمین عجمان بی‌مانند، دارای بارو و ربضی در بیرون و غلات آن همه ساله دارایی بسیار بر گنجینه سلطان اضافه بر هزینه‌هایش» (همان، ۴۳۸) می‌افزود. لازم به ذکر است که «دارالاماره خراسان تا زمان طاهریان در مرو و بلخ بود، ولی طاهریان آن را به نیشابور منتقل کردند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). بناهای شهر بلخ در دوران سامانیان «از گل و دارای دروازه‌هایی (بود) و مسجد جامع در وسط شهر و بازارها در پیرامون مسجد (بود)» (همان: ۱۸۱).

یکی از کاخ‌های سلطان محمود غزنوی در شهر بلخ «کوشک در عبدالاعلی» بود که نه تنها سلطان محمود غزنوی بلکه سلطان مسعود اول نیز به هنگام ورود به بلخ در این کوشک اقامت می‌نمود. برای نمونه سلطان مسعود در نیمه ماه ذی‌الحجه سال ۴۲۱ ه.ق «به کوشک در عبدالاعلی فرود آمد» (بیهقی ۱۳۷۵: ج ۵، ۱۰۹). همچنین وی در سال ۴۲۲ ه.ق به مدت یک هفته در این کوشک اقامت نمود (بیهقی ۱۳۷۵: ج ۶، ۳۱۳). در سال ۴۲۴ ه.ق نیز سلطان مسعود در آستانه نبرد هندوستان بار دیگر به شهر بلخ رفت و به مدت یک هفته «در کوشک در عبدالاعلی مقام کرد» (همان، ۳۷۸/۷). در ماه محرم سال ۴۲۷ ه.ق نیز سلطان مسعود به بلخ رفت و «در کوشک در عبدالاعلی نزول کرد» (همان، ۶۴۵/۸).

به نظر می‌رسد این کوشک دارای بناهای درخور توجهی بوده که برخی از آنها را سلطان محمود غزنوی بنا کرده بود و پس از مرگ وی، سلطان مسعود اول بناهای دیگری به آن اضافه کرد. به عبارت دیگر، این کاخ در دوران سلطان محمود دارای اماکنی مانند دکان، دهلیز، درگاه و... بود که سلطان مسعود اول پس از رسیدن به حکومت در آنها تغییراتی ایجاد نمود. چنان‌که بیهقی (۱۳۷۵: ۱۸۱/۶) در خلال وقایع سال ۴۲۲ ه.ق در این باره آورده است: «و بسیار بناها زیادت کرده بودند آنجا، و یک سال که آنجا رفتیم دهلیز (و) درگاه و دکان‌ها همه دیگر بود که این پادشاه فرمود که چنان دانستی در بناها که هیچ مهندس را بکس نشمردی و اینک سرای نو که به غزنین می‌بینند مرا گواه بسنده است». از اقداماتی که در این کوشک به دستور سلطان مسعود اول انجام شد، این بود که «بر آن جمله که امیر مثال داده بود و خط برکشیده دهلیز و میدان‌ها و دیوان‌ها و جز آن وثاق‌های غلامان همه راست کرده بودند و آن جوی بزرگ که در باغ می‌رود فواره ساخته» (همان، ۳۷۸/۷). کوشک مزبور ظرفیت بالایی برای جای دادن افراد داشت، چنان‌که به قول بیهقی دارای «دو سرای است، غلامان و مرتبه‌داران را به رسم بتوان ایستادن و نیز رسم تهیت و تعزیت را آنجا بسزاتر اقامت توان کرد» (همان، ۳۸۱/۷).

۴-۱. کوشک (کاخ) شادیاخ (واقع در نیشابور)

درباره شهر نیشابور نیز مطالب بسیاری در کتب جغرافیایی و تاریخی وجود دارد. اکثریت این منابع، نیشابور را از ایالات خراسان محسوب نموده و از آن تحت عنوان «ایران‌شهر» یاد کرده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۳۵-۴۳۴). نیشابور در دوران میانه اسلامی از موقعیت سیاسی مطلوبی برخوردار بود چنان‌که در این باره آورده‌اند «نیشابور را حاکم‌نشین دارالاماره‌ای (است) ساخته عمرولیت» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۷). «دارالاماره خراسان در روزگار گذشته تا زمان طاهریان در مرو و بلخ بود، ولی طاهریان آن را به نیشابور منتقل کردند» (همان، ۱۶۹). همچنین در زمان سامانیان «جایگاه فرمانده لشکر در نیشابور» بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۹۲). از مهم‌ترین کوشک‌های نیشابور «کاخ شادیاخ» بود. کاخ شادیاخ یا شادیاخ، در دوران حکومت عبدالله بن طاهر در خراسان در ابتدا بستان وی بود. به عبارت دیگر، «این کوشک در درون باغی بزرگ قرار داشت و عبدالله چون به نیشابور آمد، در شهر منزل گزید و سپاهیان‌ش هم در منازل شهر فرود آمدند و چون از تعدی سپاهیان خود بر مردم خبر یافت، قصری در شادیاخ بنا کرد و در میان سپاه خود ندا در داد که هرکس در نیشابور بخواهد، مال و خونش حلال است و سپاهیان را فرمود تا پیرامون قصرش ساختمان کنند، پس معمور گشت و به شهر متصل شد و محله‌ای بزرگ از شهر به حساب آمد» (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۴۵). در دوران صفاریان نیز شادیاخ از مهم‌ترین نواحی نیشابور بود، چنان‌که در سال ۲۵۷ ه.ق که یعقوب لیث قصد نیشابور کرد «به شادیاخ فرود آمد» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۱۰-۳۰۹). از آن پس، در دوران سامانیان و غزنویان که شهر نیشابور به مرکزیت سپاه‌سالاری خراسان انتخاب شد، شادیاخ به واسطه دور بودن از هوای ناسالم شهر (باسورث، ۱۳۷۸: ۱/ ۱۶۲) به کرسی دیوان خراسان و مرکز اصلی اداره امور خراسان و نیشابور تبدیل گردید.

حسنک وزیر در دوران غزنویان نیز کاخی در این باغ داشت که بیهقی از آن با عنوان «باغ شادیاخ حسنکی» نام برده است (بیهقی، ۱۳۷۵: ۵۰۸/۸) و سلطان مسعود اول پس از سقوط حسنک آن را ضبط کرد تا از آن، جهت اقامت مهمانان رسمی استفاده کند. در سال ۴۲۱ ه.ق. سلطان مسعود به نیشابور عزیمت نمود «و به سوی شادیاخ رفت و {...} در آن فرود آمد {...}» و بناهای شادیاخ را به فرش‌های گوناگون بیاراسته بودند، همه از آن وزیر حسنک، از آن فرش‌ها که حسنک ساخته بود از جهت آن بناها که مانند آن کس یاد نداشت» (همان، ۴۱/۵). از این نکته چنین برمی‌آید که این کوشک در دوران حسنک وزیر از امکانات بسیار مطلوبی برخوردار بوده است. پس از آن سلطان مسعود در شادیاخ، کوشکی با عمارات و میدان‌های بسیار زیبا بنا نمود و در نتیجه، بناهای باغ کامل‌تر گردید چنان‌که «شادیاخ را درگاه و میدان نبود هم او (امیر مسعود) کشید به خط خویش، سرایی بدان نیکویی و چندین سراپچه‌ها و میدان‌ها تا چنان است که هست» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۱۸۱/۶). علاوه بر این، شادیاخ دارای یک قنات یا «کاریز» بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۸۱/۲).

سرانجام در سال ۴۲۹ ه.ق. متعاقب شکست غزنویان در حملات سلجوقیان به خراسان، طغرل سلجوقی همراه با سردارش، ابراهیم ینال در نیشابور «به باغ شادیاخ فرود آمد» (همان، ۷۳۲/۹). در سال ۴۳۰ ه.ق، داوود سلجوقی به قصد دیدار طغرل (برادرش) به نیشابور رفت و «چهل روز آنجا مقام کرد، هم در شادیاخ در آن کوشک» (همان، ۷۵۱-۷۵۰/۹). همچنین در سال ۴۳۱ ه.ق. سلطان مسعود در پی ترکمانان به نیشابور رفت؛ و در شادیاخ فرود آمد... و سوری مثال داده بود تا آن تخت مسعودی که طغرل بدان نشسته بود و فرش صدفه جمله پاره کرده بودند و به درویشان داده و نو ساخته و بسیار مرمت فرموده و آخورها که کرده بودند بکنده و امیر (مسعود) را این خوش آمد، وی را احماذ کرد (بیهقی ۱۳۷۵: ج ۹، ۸۰۹).

۲. کاربری کوشک‌های عصر غزنوی

در بحث حاضر با توجه به شاخص‌های سیاسی، نظامی، اداری، اجتماعی- فرهنگی، مذهبی، ورزشی و تفریحی به موارد استفاده و کاربری‌های کوشک‌های مزبور در دوران غزنوی پرداخته شده است.

۱- ۲. کاربری سیاسی

از جمله کاربری‌های سیاسی کوشک‌های عصر غزنوی پذیرایی از هیأت‌های سیاسی بود. کوشک «در عبدالاعلی» از جمله کاخ‌هایی بود که از چنین کاربری برخوردار بود. در این رابطه، در سال ۴۲۳ ه.ق که فرستاده خلیفه عباسی بغداد برای اعلام خیر درگذشت «القادر بالله» (خلیفه پیشین) و به خلافت رسیدن «القائم بامرالله» (خلیفه جدید) در بلخ به حضور سلطان مسعود رسید، سلطان گفت: «چنان صواب دیدم که چند روزی به کوشک در عبدالاعلی باز رویم که آنجا فراهم‌تر و ساخته‌تر است... و نیز رسم تهنیت و تعزیت را آنجا بسزاتر اقامت توان کرد» (همان، ۷/ ۳۸۱-۳۸۰). برپایی مراسم بار از دیگر کاربری‌های سیاسی «کوشک نو مسعودی» بود. به هنگام بر تخت نشستن سلطان مسعود اول در این کوشک مقارن با سال ۴۲۹ ه.ق «آنجا مجلسی با تکلف ساخته بودند و ندیمان بیامدند... و بار دادند و ارکان دولت و اولیاء حشم پیش آمدند و بی‌اندازه نثار کردند» (همان، ۹/ ۷۱۵). کوشک سپید نیز در این زمینه مورد استفاده قرار می‌گرفت (همان، ۸/ ۵۲۶).

از دیگر کاربری‌های سیاسی کوشک‌ها برپایی مراسم صرف غذا و به اصطلاح «خوان» بود که در کوشک نو مسعودی برپا می‌شد، به‌خصوص آن که کوشک مزبور دارای باغی بود که در درون آن یک «خانه بهاری» وجود داشت که برای صرف غذا از آن استفاده می‌شد. سلطان مسعود اول در مراسم عید فطر سال ۴۲۸ ه.ق. «بدان خانه بهاری که بر راست‌صفه است به خوان نشست و فرزندان، وزیر، سپهسالار، امیران دیلمان و بزرگان حشم را برین خوان نشاندند و قوم دیگر را برخوان‌های دیگر» (همان، ۸/ ۶۸۹). همچنین سلطان مسعود اول غزنوی به هنگام تخت‌نشینی و تاج‌گذاری در کاخ مزبور: «پس از انجام مراسم بار در «خانه بهاری» به خوان نشست و بزرگان و ارکان دولت را به خوان آوردند... و در آن خانه بهاری، خوانی ساخته بودند و به میان خوان کوشکی از حلوا تا به آسمان خانه و بر او بسیار بره و... بیرون خانه براین جانب سرای، سرهنگان، خیل‌تاشان و اصناف لشکر را بر آن خوان نشاندند» (بی‌هقی، ۱۳۷۵: ۹/ ۷۱۵-۷۱۴).

کاخ شادیاخ نیشابور نیز دارای کاربری سیاسی بود چنان‌که در سال ۴۲۹ ه.ق. سرانجام پس از شکست غزنویان در برابر حملات سلجوقیان به خراسان، طغرل سلجوقی همراه با سردارش، ابراهیم ینال در نیشابور «به باغ شادیاخ فرود آمد و لشکر چندان‌که آنجا گنجیدند فرود آمدند و دیگران گرد برگرد باغ و بسیار خوردنی و نزل ساخته و...» (همان، ۹/ ۷۳۲). به علاوه در سال ۴۳۰ ه.ق که ترکمانان به بلخ آمدند، داوود سلجوقی به قصد دیدار طغرل (برادرش) به نیشابور رفت و «چهل روز آنجا مقام کرد، هم در شادیاخ در آن کوشک و پانصد هزار درم صلتی داد او را طغرل» (همان، ۹/ ۷۵۱-۷۵۰).

۲-۲. کاربری نظامی

همان‌گونه که پیش از این ذکر شد، کوشک «نو مسعودی» در جوار دشتی به نام «شاه بهار» قرار داشت که «سلاطین غزنه اندر این دشت پهناور لشکرهای خود را سان می‌دیدند» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۰۳). همچنین هنگامی که سلطان محمود در غزنه اقامت داشت «نیروهایش (البته جز آنانی که در پادگان‌های ولایات بودند)، در دشت شاه بهار از برابر او دفیله می‌رفتند» (باسورث، ۱۳۷۸: ۱/ ۱۲۱)، چنان‌که در سال ۴۱۴ ه.ق، سلطان محمود غزنوی در شاه بهار «از هزار و سیصد و هفتاد فیل که همه با برگستان و تجهیزات

کامل بودند، سان دید» (همان، ۱/ ۱۱۶). از سوی دیگر در همین زمان «پنجاه و چهار هزار سوار... به عرض شاه بهار آمدند، بیرون از سوارانی که در اطراف مملکت بسر می‌بردند و شحنگان نواحی بودند» (همان، ۱/ ۱۲۶). سلطان مسعود در سال ۴۲۲ ه.ق به دشت شاه بهار آمد «و موکبی سخت نیکو با بسیار مردم آراسته با تمام سلاح بگذشت از سرهنگان و دیلمان و دیگر اصناف که با وی بودند» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۷/ ۳۵۴). این موضوع در سال ۴۲۹ ه.ق بار دیگر تکرار شد چنان‌که حدود چهل هزار سوار و پیاده در دشت شاه بهار از برابر سلطان (مسعود اول) گذشتند (باسورث ۱۳۷۸: ۱/ ۱۲۷).

۲-۳. کاربری اداری

یکی از مهم‌ترین کاربری‌های «کوشک محمودی» آوردن بنه‌ها و تشکیل دیوان در آن مکان بود. در سال ۴۲۲ ه.ق. سلطان مسعود از افغان شال «به کوشک دولت باز آمد و اعیان به دیوان‌ها بنشستند و کارها راندند... و دستور داد که بنه‌ها را به کوشک بازآوردند» (بیهقی ۱۳۷۵: ۷/ ۳۳۵). از دیگر کاربری‌های کوشک «در عبدالاعلی» تشکیل دیوان در آن بود. در این خصوص در سال ۴۲۲ ه.ق. که سلطان مسعود به بلخ رفته بود، به دستور وی «دیوان‌ها آنجا راست کرده بودند» (همان، ۶/ ۱۸۱). همچنین در سال ۴۲۴ ه.ق. سلطان مسعود در آستانه نبرد هندوستان بار دیگر به شهر بلخ رفت و «در کوشک در عبدالاعلی مقام کرد یک هفته و پس به باغ بزرگ رفت و بنه‌ها را به جمله آنجا آوردند و دیوان‌ها آنجا ساختند» (همان، ۳۷۸). همچنین در ماه محرم سال ۴۲۷ ه.ق. بار دیگر سلطان مسعود به بلخ آمد و «در کوشک در عبدالاعلی نزول کرد. سپس... به باغ بزرگ آمد و وثاق‌ها و دیوان‌ها را آنجا بردند» (همان، ۸/ ۶۴۵).

۲-۴. کاربری اجتماعی - فرهنگی

از دیگر کاربری‌های کوشک کهن محمودی، برگزاری برخی از جشن‌های سنتی برای امیرزادگان غزنوی بود، برای نمونه در سال ۴۲۳ ه.ق. سلطان مسعود اول فرمان داد تا «کوشک کهن محمودی زاولی را بیاراستند تا از امیران فرزندان چند تن تطهیر (ختنه) کنند... و غره ماه رجب مهمانی بود همه اولیاء و حشم را» (همان، ۷/ ۴۶۰). این‌گونه جشن‌های سنتی نیز در کوشک «نو مسعودی» برپا می‌گردید، برای نمونه در ماه شعبان سال ۴۲۷ ه.ق. که سلطان مسعود به این کوشک آمده بود «چند تن را از امیران فرزندان ختنه کردند و دعوتی بزرگ ساخته بودند و... هفت شبان روز بازی آوردند» (همان، ۸/ ۶۵۳). در پاره‌ای از مواقع در کوشک‌ها برخی از جشن‌های ایرانی به جای مانده از دوران قبل از اسلام نیز برگزار می‌شد. سلطان مسعود در سال ۴۲۸ ه.ق. در کوشک «نو مسعودی» مقارن با «روز یکشنبه چهارم ذوالحجه به جشن مهرگان نشست» (همان، ۸/ ۶۹۷).

۲-۵. کاربری مذهبی

از دیگر کاربری‌های «کوشک محمودی» اقامت سلاطین در برخی از ماه‌های خاص قمری و انجام عبادت در آن بود. در این زمینه در سال ۴۲۲ ه.ق. سلطان مسعود اول پس از انجام مراسم فرستادن احمد ینالتکین به هندوستان «به کوشک محمودی به افغان شال باز آمد که تمام داد شعبان بداده بود... و ماه رمضان در آنجا ماند» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۷/ ۳۵۵). در ماه محرم سال ۴۲۷ ه.ق. نیز سلطان مسعود به بلخ رفت و «در کوشک در عبدالاعلی نزول کرد» (همان، ۸/ ۶۴۵). وی بار دیگر در سال ۴۲۸ ه.ق. «روز آدینه بیست و دوم ماه شعبان به کوشک «نو مسعودی» باز آمد و در ماه روزه، روزه گرفت به کوشک نو» (همان، ۸/ ۶۸۷-۶۸۶). همچنین وی در ماه رمضان سال ۴۲۹ ه.ق. در این کوشک اقامت داشت (همان، ۹/ ۷۱۷). برگزاری مراسم عید فطر از دیگر

کاربری‌های مذهبی کوشک‌های عصر غزنوی بود، چنان‌که سلطان مسعود در عید فطر سال ۴۲۸ ه.ق. در کوشک «نو مسعودی» حضور یافت و «بر دشت شابه‌هار و نماز عید بکرده آمد» (همان، ۸/ ۶۸۹). علاوه بر مراسم عید فطر، مراسم برخی از اعیاد مذهبی دیگر نیز در کوشک «نو مسعودی» برگزار می‌شد، برای نمونه در سال ۴۲۸ ه.ق. سلطان مسعود در «روز شنبه عید اضحی کردند با تکلف» (همان، ۸/ ۶۹۷).

۶-۲. کاربری ورزشی

مهم‌ترین کاربری کوشک سپید اختصاص آن به برخی تفریحات و سرگرمی‌هایی مانند بازی چوگان بود. در این زمینه سلطان مسعود در سال ۴۲۵ ه.ق. پس از انتصاب «تلک» به سالاری سپاه هندوان «به کوشک سپید رفت و آنجا نشاط کرد و چوگان باخت و...» (همان، ۸/ ۵۲۶). علاوه بر آن مراسم شکار از دیگر ورزش‌های تفریحی موردتوجه سلاطین غزنوی بود که در باغ‌های برخی از کوشک‌ها و یا در مناطق دیگر صورت می‌گرفت. کوشک «دشت لگان» دارای باغی بود که مهم‌ترین کاربری آن انجام مراسم شکار از سوی سلطان و همراهانش بود، چنان‌که سلطان مسعود اول در سال ۴۲۵ ه.ق. (همان، ۸/ ۵۵۸) و بار دیگر در سال ۴۲۸ ه.ق. (همان، ۸/ ۶۸۱) در آن به شکار پرداخت. همچنین در سال ۴۲۸ ه.ق. بار دیگر سلطان مسعود اول با همراهانش به کوشک «دشت لگان» آمد: «و همه لشکر پره داشتند و از ددگان نخجیر برانده بودند و اندازه نیست نخجیر آن نواحی را، چون پره تنگ شد نخجیر به باغ راندند... و افزون از پانصد و ششصد بود که به باغ رسید و به صحرا بسیار گرفته بودند بیوزان و سگان... و سخت نیکو شکاری رفت» (همان، ۸/ ۶۵۹).

از مطالب نوشته شده در تاریخ بیهقی چنین برمی‌آید که سلطان محمود غزنوی نیز در این مکان به شکار می‌پرداخته است. از موضوعات بسیار جالبی که در یکی از مراسم‌های شکار در زمان محمود غزنوی در این باغ اتفاق افتاد، این بود که هنگامی که وی در بست گورخری را گرفت، دستور داد تا دست و پای گور را با طناب بستند و «داغ برنهادند به نام محمود و بگذاشتند که محدثان پیش وی خوانده بودند که بهرام گور چنین کردی» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۸/ ۶۶۰).

۷-۲. کاربری تفریحی

از کاربری‌های تفریحی کوشک‌های عصر غزنوی، برپایی مراسم باده‌نوشی بود. برای نمونه، در سال ۴۲۲ ه.ق. سلطان مسعود پس از انتصاب «تاش» به سالاری، «به کوشک دولت (کهن محمودی) بازآمد و به شراب نشست و بار داد» (همان، ۷/ ۳۷۵-۳۷۴)، سپس «به کوشک سپید رفت و آنجا نشاط کرد و... شراب خورد سه روز» (همان، ۸/ ۵۲۶). همچنین در سال ۴۲۵ ه.ق. سلطان مسعود بار دیگر در کوشک کهن محمودی در ماه شعبان «نشاطی شراب کرد پس از بار در صفا بار با ندیمان...» (همان، ۸/ ۵۲۷). کوشک نومسعودی نیز دارای باغ‌هایی بود که امیر مسعود «بدین کوشک و بدین باغ‌ها تماشا می‌کرد و نشاط شراب می‌بود» (همان، ۸/ ۶۵۳). علاوه بر آن «کوشک نومسعودی» دارای بنایی با عنوان «خانه زرین» بود که سلطان مسعود در سال ۴۲۸ ه.ق. پس از پایان مراسم صرف غذا «برنشست و به خانه زرین آمد بر بام که مجلس شراب آنجا راست کرده بودند و به نشاط شراب خوردند» (همان، ۸/ ۶۸۹). استفاده از کوشک‌ها برای استراحت پس از انجام مراسم شکار، از دیگر کاربری‌های تفریحی برخی از کوشک‌های عصر غزنوی، همانند کوشک‌های محمودی و در عبدالاعلی بود، چنان‌که در ماه جمادی الاخر سال ۴۲۳ ه.ق. سلطان مسعود، پس از مراسم شکار در دره گز (از توابع بلخ)، در «کوشک محمودی ... مقام کرد» (همان، ۷/ ۴۵۵). همچنین در سال

۴۲۷ ه.ق. وی «به کوشک در عبدالاعلی بازآمد، سپس به شکار شیر در ترمذ رفت و پس از هفت روز شکار نیکو به کوشک بازآمد» (همان، ۶۵۱/۸).

نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال اصلی مقاله در خصوص این‌که کوشک‌های عصر غزنوی دارای چه کاربری‌هایی بودند؟ با توجه به مطالب آمده در تاریخ بیهقی که در متن مقاله به آن پرداخته شد، این نتیجه به دست آمد که کوشک‌های مورد نظر نه تنها نمادی از شکوه سلاطین و دستگاه حکومتی محسوب می‌شدند، بلکه کاربری‌های مختلف دیگری نیز داشتند. برای نمونه، کوشک «کهن محمودی» در غزنین دارای کاربری اداری (تشکیل دیوان)، مذهبی (اقامت سلطان در ماه‌های شعبان و رمضان)، اجتماعی - فرهنگی (برپایی مراسم جشن تطهیر شاهزادگان) و تفریحی (باده‌نوشی) بود. «کوشک نو مسعودی» به‌عنوان کاخ اصلی سلطان مسعود اول نیز از کاربری‌های سیاسی (مراسم به تخت‌نشینی سلطان مسعود، تشکیل مراسم بار و برپایی خوان)، نظامی (سان دیدن از سپاهیان در دشت شاه بهار)، اجتماعی - فرهنگی (برگزاری جشن مهرگان)، مذهبی (اقامت سلطان در ماه‌های شعبان و رمضان و برگزاری مراسم اعیاد فطر و اضحی) و تفریحی (باده‌نوشی) برخوردار بود. «کوشک در عبدالاعلی» در بلخ نیز کاربری سیاسی (پذیرایی از فرستاده خلیفه بغداد)، اداری (تشکیل دیوان)، مذهبی (اقامت سلطان در ماه محرم) و تفریحی داشت؛ اما «کوشک سپید» از کاربری ورزشی (چوگان‌بازی و تیراندازی) و کوشک «دشت لگان» نیز دارای کاربری ورزشی - تفریحی (مراسم شکار) بودند. در نتیجه کاربری‌های کوشک‌های «کهن محمودی»، «نو مسعودی» و «در عبدالاعلی» از وجه تشابه برخوردار بود، اما کوشک‌های «سپید» و «دشت لگان» دارای کاربری ویژه و خاص بودند.

منابع

کاربری کوشک‌های عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی /

- ابن حوقل، (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل (ایران در صوره الارض)، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- ابن واضح یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۳۸۱)، البلدان، ترجمه ابراهیم آیتی، تهران: علمی-فرهنگی، چاپ چهارم.
- باسورث، کلیفورد ادموند، (۱۳۷۸)، تاریخ غزنویان، ترجمه حسن انوشه، جلد اول و دوم، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین، (۱۳۷۵)، تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض، مقدمه و فهرست لغات محمدجعفر یاحقی، مشهد: دانشگاه فردوسی، جلد های ۵ تا ۱۰، چاپ سوم.
- پرویز، عباس، (۱۳۶۳)، تاریخ دیالمه و غزنویان، تهران: علمی، چاپ دوم.
- حبیبی، سید محسن، (۱۳۷۵)، از شار تا شهر - تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثر، تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۱)، تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه، جلد دوم، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
- فرای، ر.ن. (۱۳۶۳)، «دوره اول غزنوی»، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، (تاریخ ایران کمبریج)، ترجمه حسن انوشه، جلد چهارم، تهران: امیرکبیر، چاپ اول.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک ابن محمود، (۱۳۶۳)، تاریخ گردیزی، به تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب، چاپ اول.
- مقدسی، ابوعبدالله محمود بن احمد، (۱۳۶۳)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، بخش دوم، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، چاپ اول.

